

O‘ZBEK TILIDA “FARZAND” KONSEPTI VA UNING MAQOLLAR ORQALI VOQELANISHI

Qodirova Nigoraxon Ulug'bekovna

Farg'ona viloyati Qo'qon shahri QDPI o'zbek tili va adabiyoti kafedrasida magistranti

Anatatsiya: Ushbu maqolada “yosh” konsepti juda keng masala bo‘lib, u monografik o‘rganilishi mumkin bo‘lgan mavzu. Bu kabi tadqiqotlar o‘zbek xalqining shaxs haqidagi qarashlari, tushunchalari, obrazli taffakuri, bu boradagi xulosa va tajribalarini milliy ruh va til orqali o‘ziga xos ekanligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zi: Oila farzant vatan ona tili

Ma'lumki, so‘nggi yillarda jahon tilshunosligida konseptning o‘rganilishiga oid tadqiqotlar ko‘payib bormoqda. Bunday tadqiqotlarda odatda, “oila”, “millat”, “ona”, “farzand”, “ota” kabi madaniy tushunchalarni ifodalovchi konseptlarga alohida e‘tibor qaratiladi. Barcha millatlarda farzand konsepti deyarli bir xil, unga nisbatan obrazli va qadriyatli munosabatlar asosida shakllangan konseptual tashkil etuvchilar farqli bo‘ladi.

Til o‘zida rang-barang olam manzarasini asliga mos ravishda in‘ikos ettirishga harakat qilar ekan, lekin bu akslanish olam manzarasining ko‘zgdagi kabi aksi bo‘lmaydi. Olamning lisoniy manzarasi shu xalq olamni qay holatda ko‘rishni istasa, shunga asoslanadi. Farzand tug‘ilishidan toki voyaga yetkuncha bo‘lgan davrda yosh va aqliy salohiyati o‘ziga borishi jihatidan turlicha nomlanadi. Masalan; o‘zbek tilida farzand so‘zi chaqaloq, bola, o‘g‘il, qiz kabi tashkil etuvchilardan iborat umumiy tushunchadir.

Farzand jonga payvand.

Farzand belning quvvati.

Farzandim asal qandim¹.

Farzand so‘zining bunday tashkil etuvchilari mazmun jihatidan ulardagi yoshning turlicha ekanligi bilan farq qiladi. Yosh jihatidan farzandning eng kichigi chaqaloq. *Chaqaloq alladan shirin.*

“Bola” farzandning yurishni boshlagan davridan boshlab, o‘smirlikkacha bo‘lgan fursatni o‘z ichiga olgan davri. Xalq maqollarida bu davr farzandga asosiy tarbiya beriluvchi va uning xatolari kechiriluvchi bosqich sifatida ifodalangan.

Bolani yoshdan o‘rgat,

Xotinni boshdan o‘rgat,

Bolani ishga buyur, ketidan o‘zing yugur.

Bola bolaning ishi chala.

Bolani pullik ham qo‘y, pulsiz ham qo‘y.

Bolani bozor tomoqqa o‘rgatma.²

Bola komponentli maqollarda metoforik ma‘no ko‘chishidan ham keng foydalanilganini ko‘rishimiz mumkin.

Bola oilaning ham guli, ham bulbuli.

Bolaning erkasi, bitning sirkasi.

O‘zbek maqollari tahlili shuni ko‘rsatadiki, farzandning voyaga yetgan davridan ularni jins nuqtaiy nazaridan farqlash boshlanadi. Ya‘ni endi ular umumiy nom bilan emas alohida nomlanadi: “o‘g‘il”, “qiz”. Buni o‘zbek madaniyatida har bir jins vakillarining tarbiyasiga bo‘lgan munosabat turlichaligi bilan izohlash mumkin. O‘g‘il farzand ota izidan borishi lozimligi, mard, jasur bo‘lishi kerakligi uqtiriladi.

O‘g‘ilni sevsang qulingdek ishlat.

Yelka yag‘iri – otga meros,

---

¹ maqol

² maqol

Ota “yag‘iri” o‘g‘ilga meros.

Otasi ulgurmaganni o‘g‘li tugatar.

Ota kasbi – o‘g‘ilga harom emas.

Qo‘zi qo‘chqordan nishon, o‘g‘il otadan.³

Maqollar tarkibida nutqiy sinonimiya hodisasi juda ko‘p kuzatiladi. Bularga yigit, er, o‘g‘il, o‘g‘lon sinonimiyasini misol qilish mumkin.

Yigit kishiga qirq hunar ham oz.

Er yigit el g‘amida.

El bilan bo‘lgan yigit, har balodan qutular.

Yetim o‘g‘lon it bo‘lar, yoqasi to‘la bit bo‘lar.

Kuzatuvlarimiz natijasi shuni ko‘rsatdiki maqollar tarkibida “er” leksemasining ma‘noviy ko‘lami yanada kengaygan.

1. Erkak jinsiga mansub kishi.

Er boyligi – yo‘lda,

So‘z boyligi – tilda.

Er – lafzidan, qo‘y – bo‘g‘zidan.

Er- xizmatdan topar.

2. Ayol kishi bilan nikoh ahdida bo‘lgan erkak:

Otam deb erni tashlama, so‘ng boshingni qashlama.

Er qoplar , xotin saqlar.

3. Jasur , mard kishi:

Er yigit – el g‘amida.

Yigit degan er bo‘lar, mehnat ko‘rsa sher bo‘lar.

Er boshiga tushgani, el boshiga tushgani.

O‘zbek madaniyatida qiz farzand onaga nisbatlanadi va ularning tarbiyasiga alohida etibor beriladi:

Arqog‘ini ko‘rib bo‘zini ol , Onasini ko‘rib qizini ol.

Ona aqli qiz aqli, ota so‘zi aql ko‘zi.

Faqat qizlargagina xos bo‘lgan fazilatlar ham maqollarda o‘z aksini topadi:

Pardali qiz – pariga tengsiz.

Qizi bor uy doim sarishta.

Yaxshi otga qamchi kerakmas, Yaxshi qizga – sovchi.

Yaxshi qiz erta turib soch tarar, yomon qiz erta turib non so‘rar.

Ayol jinsiga mansub shaxslarni o‘zbek tilida qiz, ayol, ona, amma, xola, buvi kabi nomlar bilan ataladi. Ular orasidagi asosiy tafovudlardan biri “yosh” masalasidir.

Tilda, xususan, o‘zbek tilida “yosh” ma‘nosini anglatuvchi leksik birliklarning shakllanishi uzoq tarixiy jarayonni bosib o‘tgan. Insonning umri, bu umrning davrlari nimaga asoslanib o‘lchangan, qanday qilib shaxs yoki jamiyat umrining davomiyligi o‘lchangan hamda ular qanday nomlangan degan savollar biz qo‘l telefonimizdagi sanalarga qaraganda, yoki ijtimoiy tarmoqda har kuni do‘stimizning tug‘ilgan kunlarini bizga eslatib turilganda har doim ham esimizga kelmaydi. Qadim ajdodlarimiz vaqt sarhisobini aniq kuzatish mumkin bo‘lgan tabiat hodisalari asosida belgilashgan. Masalan, kun (quyosh) orqali sutkaning yorug‘ qismi nomlangan. Ularda avval sutka tushunchasi bo‘lmagan, *ikki kundan keyin kelaman, uch kunlik yo‘l* kabi qo‘llanishlar ushbu qarashning hozirgacha bo‘lgan ta‘siridir. Oy va uning turli ko‘rinishlari ham vaqt o‘lchovi birligi bo‘lganligi bizga ma‘lum.

Ayni davrda o‘zbek tilida inson umrining tug‘ilgandan boshlab o‘tkazgan vaqti, bu davrdagi har bir yil “yosh” so‘zi bilan nomlanadi. Ma‘lumki, o‘zbek tilining izohli lug‘atida *yosh* omonim so‘zlar sifatida keltiriladi. Unda “ko‘z yoshi” va “vaqt, davr” ma‘nosidagi ikkita so‘z shakldosh sifatida berilgan.

Turkiy xalqlarning qadimdan chorvachilik bilan shug‘ullangani ma‘lum. Ular yil hisobini bahor oyi, ya‘ni barra o‘tlar o‘sgan paytdan boshlashgan. Zero, tabiatda chorvani o‘tlatish mumkin bo‘lgan vaqtdan,

³ maqol

ya'ni qir, adir, kengliklarga chorva bilan ko'chish vaqti yil sarhisobi uchun asos bo'lgan. Bu o'tlar, maysalar sabza urgan payt bo'lgan.

Fransuz olimi Lui Bazanning "Концепция возрасту у древных тюрских народов" ya'ni qadimgi turkiy xalqlarda yosh konsepsiyasi" nomli maqolasi 1986-yilda "Зарубежная тюркология" jurnalida e'lon qilinadi. Ushbu maqolada xitoyda 557-581 yillrada hukm surgan "Chu dinastiyasining solnomasi" dan quyidagi parcha keltiriladi: "Ular (ya'ni Mo'g'uliston hududidagi turkiy xalqlar) yillar almashinuvini va vaqtning sarhisobini yashil bo'lgan o'tlar orqali aniqlashardi"⁴. Bu davrda turkiy xalqlar, aniqrog'i Mo'g'uliston hududagi turkiy xalqlar "Yash" so'zi bilan barra o'tlarni nomlashgan. Keyinchilik o'tlar ko'm-ko'k bo'lgan vaqtni yil sarhisobi 6uchun qo'llashgan, ya'ni ushbu vaqtni va uning yana qaytirilishigacha bo'lgan muddatni ham "yash" deb nomlashgan. Bahor oyida tug'ilgan qo'zichoq uchun shu bahor birinchi bahori, keyingi yil 2-bahori, 3-yil 3-bahori hisoblangan. Shunda 2 yil yashagan qo'zichoq 3 bahorni ko'rga n bo'lgan. Ya'ni u 3 yosh bo'lgan.

Yashil o't uchun qo'llangan "yash" so'zi o'tning rangiga bog'liq holda yashil (rang) so'zining shakllanishiga asos bo'lgan bo'lsa, o'tning sersuvligi asosida ko'zning suvi ma'nosidagi yosh va vaqt ma'nosini beruvchi yosh kabi 2 ta yo'nalishda ma'no taraqqiy etgan. Bu *yosh* so'zi chuvash tilidan boshqa ko'plab turkiy tillarda har xil fonetik o'zgarishlar bilan mavjud. Masalan, qirg'iz va oltoy tilida *jash* deyiladi. Bugungi kunda *yosh* so'zining ko'z yoshidagi va inson yoshidagi ma'nolar taraqqiyoti omonimiyagacha etib borgan.

Turkiy xalqlar keyinroq xitoylarning hayvon nomlariga asoslangan muchal kalendari, Arablarning hijriy kalendari, Grigoryan kalendari kabi o'lchov birliklaridan foydalangan bo'lsa-da, lekin baribir hozirgacha yilning boshi bahorga to'g'ri kelishi konseptual ahamiyat kasb etadi. Buni ushbu maqollar orqali ham ko'rish mumkin: *Avval — bahor, oxir — xazon. Yilning yaxshi kelishi bahordan ma'lum. Kun g'amini sahar ye, Yil g'amini bahor ye.* Demak, Navro'z so'zi fors-tojik tilidan o'zlashgan bo'lsa-da, bu bayramning asl mohiyati xalqimizning uzoq yillik tarixini o'zida aks ettiradi.

O'zbek tilida "yosh" konsepti insonning jismoniy rivojlanish darajasini bildiradi. Bu rivojlanish insonning qancha umr ko'riishi bilan belgilanishi ma'lum. Tilimizda boshqa ko'pgina tillar qatori bolalik, o'smirlik, etuklik (o'rta yosh), qarilik kabi "yosh" konseptini tashkil etuvchi birliklar mavjud.

Ushbu konseptlarning tushunchaviy, qadriyatga asoslangan va obrazli tuzilmalari bor. Yosh konseptining tushunchaviy tashkil etuvchisining turli tillarda deyarli bir xil bo'lishi haqida yuqorida aytib o'tgan edik. Masalan, bolalik konseptini barcha tillarda yoshi kichiklik, etarli hayotiy ko'nikma va malakaga ega bo'lmaslik, yoqimtoylik kabilar tashkil etadi. Lekin ayrim o'rinlarda "yosh" konseptining tushunchaviy tuzilmasida chegaralarning bir xil emasligi til egalarining hayot tarzidan kelib chiqib farqlanishi mumkin. Masalan, o'zbek millatida erta turmush qurish natijasida yosh darajasining chegarasi ayrim millatlarga nisbatan farqli. Bizda turmush qurish uchun 40 yosh kattalik qilsa, g'arb davlatlarida me'yor sanaladi. Qiz farzandni yoshiga qarab turmush yo'li belgilanishi ham maqollarda o'z ifodasini topgan:

Qari qiz ovga chiqar, ketidan g'avg'o chiqar.

Qari qiz yasanguncha to'y tarqar.

Qari qiz er tanlamas, o'lgan odam yer tanlamas.

Och kishi moy tanlamas, qari qiz boy tanlamas.

Yoki *Ayolning o'ttizga kirgani — o'tin bo'lgani* kabi maqollar bor.

Ingliz tilida esa aksincha ma'no buruvchi "*Life begins at forty*" (Hayot 40 yoshda boshlanadi) kabi maqollar mavjud. Bu misollardan ham ko'rish mumkinki, turli tillarda yosh chegarasi masalasi farqli bo'lishi mumkin.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, "yosh" konsepti juda keng masala bo'lib, u monografik o'rganilishi mumkin bo'lgan mavzu. Bu kabi tadqiqotlar o'zbek xalqining shaxs haqidagi qarashlari, tushunchalari, obrazli taffakuri, bu boradagi xulosa va tajribalarini milliy ruh va til orqali o'ziga xos ekanligini ko'rsatadi.

⁴Луи Вазен. Зарубежная тюркология, Moskva, -1986

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O.Sharafiddinov. Alisher Navoiy. Kitobda: Tanlangan asarlar.-T.: Fan,1978:
2. Ya. G‘ulomov. Alisher Navoiyning davrini o‘rganish haqida. Kitobda: „[Ulug‘ o‘zbek shoiri](#)“. -T.:1948;
3. Bertels E.E. Navoiy. Opit tvorcheskoy biografii. -M,L.: 1948;
4. Oybek. Navoiyning tarjimai holi. Kitobda: „[Navoiy gulshani](#)“. -T.:1967;
5. S.G‘anieva. Alisher Navoiy. -T.:1968;
6. Izzat Sulton. Navoiyning qalb daftari. -T.: G‘. G‘ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti, 1969;
7. V. Zohidov. Ulug‘ shoir ijodining qalbi. -T.: O‘zbekiston, 1970;
8. A.Qayumov. Alisher Navoiy (ajoyib kishilar hayoti). -T.:1976;
9. «Jahon adabiyoti» jurnali,2013 yil, № 2